

УДК 334.72

В.М.ОРЛОВА

Українська державна академія залізничного транспорту, м.Харків

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ ПЕРЕХІДНОЇ ЕКОНОМІКИ

Грунтовно окреслено соціально-економічні характеристики і основні фундаментальні тенденції перехідної економіки.

Постановка проблеми соціально-економічної характеристики перехідної економіки та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями викликана тим, що змістом перехідної економіки є не стільки реформування економічної політики і методів господарювання, скільки перетворення системи соціально-економічних відносин. Змінюються практично всі складові економіки: спосіб розподілу ресурсів і відносин власності, цілі і засоби економічного розвитку, інститути і право.

Перехідна економіка – це перехід від однієї системи координації планів економічних агентів до іншої, принципово відмінної від неї. В сучасній науковій літературі під перехідною економікою розуміють процес переходу від командно-адміністративної до ринкової економіки. Особливістю перехідної економіки є те, що ні один з механізмів координації намірів господарських суб'єктів не є домінуючим: централізоване планування вже не діє, а ринковий механізм ще не запрацював у повній мірі. Таким чином, перехідна економіка неминуче виявляється пов'язаною з деяким системним вакуумом, котрий є одним з джерел нестабільності в постсоціалістичних країнах.

Постійне співвідношення моделей переходу до ринку з реаліями господарського життя змушує нас задуматись про те, наскільки реалістичними були передумови, які лежали в основі тієї або іншої моделі. Це допомагає пояснити питання про застосування або неприйнятність якої-небудь теоретичної концепції в конкретних умовах кожної країни.

Як показав аналіз останніх досліджень і публікацій, великий внесок у розв'язання даної проблеми внесли відомі вітчизняні та закордонні вчені, такі як М.Афанас'єв [1], С.Гайдар [2, 3], Я.Корнаї [4], А.Лівшиц [5], Б.Панасюк [6], Дж. Сакс [7], А.Філіпенко [8], Е.Фромм [9], у фундаментальних працях яких започатковано організаційні, економічні, правові і соціальні аспекти основ перехідної економіки.

Проте, проведені дослідження не вичерпали всього спектру питань, пов'язаних з перехідною економікою, у методичному забезпеченні існує низка невіршених задач.

До невіршених раніше частин загальної проблеми слід віднести

наступне: чи існують загальні закономірності переходу до ринкової економіки або кожна з постсоціалістичних країн демонструє свій, неповторний, унікальний досвід становлення нових господарських відносин?

Як взагалі повинні проводитись реформи – поступово або в стислі часові терміни?

Таким чином, виходячи з актуальності, ступеню наукової розробки і необхідності вирішення вказаних задач загальної проблеми, сформулюємо цілі даного дослідження: окреслимо соціально-економічні характеристики перехідного процесу; визначимо основні фундаментальні тенденції перехідної економіки. Для цього слід:

- ґрунтовно проаналізувати основну детермінанту соціально-економічних процесів у перехідному суспільстві;
- визначити і системно проаналізувати фундаментальні тенденції перехідної економіки.

Отже, виклад основного матеріалу дослідження слід розпочати з того, що основною детермінантою соціально-економічних процесів у перехідному суспільстві слугують неекономічні фактори розвитку; економічні фактори задають лише “область допустимих значень” трансформації. Обґрунтування достатньо просте: якісні зміни в економіці здійснюються на об’єктивній основі, але суб’єктивними методами. Вітчизняний досвід (де залежність економіки перш за все від політичних, соціальних конфліктів очевидна), так само, як і принципово різні результати приблизно однакових економічних реформ, що проводяться в різних соціально-політичних умовах (Китай і Росія, Чехія, Словаччина і колишні республіки Югославії), доводять цю тезу. Отже, зростання або падіння (і їх темпи, якість), характер відтворення, ступінь розвинутості ринку, моделі приватизації і тому подібне визначаються впливом таких факторів, як боротьба соціальних і політичних сил (наприклад, вибір “китайської” моделі або моделі “шокової терапії”), національні і геополітичні конфлікти, соціокультурні та ідеологічні фактори.

Перехідна економіка, що складається як продукт суперечності інерційності і якісних змін та під визначальним впливом неекономічних факторів, не може не бути нестійкою, нестабільною.

Соціально-економічний простір перехідних економік нагадує “мозаїку” із “залишків” економічних підсистем. Різні пласти економіки (сектори з домінуванням різних типів власності, відтворення, розподілу ресурсів) “розкологі” і їх “уламки” поєднані в досить примарні мережива під впливом неекономічних і власне економічних (економіко-технологічних перш за все) факторів. Саме таким, наприклад, став у 90-ті роки ХХ ст. соціально-економічний простір СРСР і РЕВ, які розпались.

У свою чергу соціально-економічний час у перехідних суспільствах протікає істотно більш швидше, ніж у сталих. Впродовж традиційної астрономічної одиниці (року) якісних економічних змін нині відбувається більше, ніж у попередні часи за десятиліття. І рух їх нелінійний: в процесі економічних змін спостерігається як рух від попередньої, що увійшла в фундаментальну кризу, системи, так і реставраційно-консервативні тенденції.

В умовах несталого розвитку, мозаїчності соціально-економічного простору і нелінійності ходу часу, визначаючого вплив неекономічних факторів, майбутнє перехідної економіки не може бути поліваріантним у якісно більшому ступені, ніж для стабільних господарських систем.

Для перехідних економік країн колишнього “соціалістичного табору” сьогодні існує широкий спектр перспектив: від деградації до залежної, все більш відсталой системи господарювання країн, що розвиваються, до перетворення в нові індустріальні держави; від зберігаючи “соціалістичні” атрибути і базованих на суспільній власності економік типу китайської до праволіберальних, заснованих на приватній власності систем, які розпочали з реалізації принципів “шокової терапії”.

Сприяння або протидія руху в тому або іншому напрямку в силу варіативності перехідних економік та істотної ролі неекономічних детермінант визначається при цьому не стільки реальними соціально-економічними можливостями, потенціалом тих або інших об’єктивних моделей, скільки співвідношенням суспільно-політичних сил і інших неекономічних факторів, з однієї сторони, і силою інерції минулого в динаміці тієї або іншої системи – з іншої.

В перехідній економіці кожної країни пересікаються три фундаментальні тенденції:

- поступове відмирання (як природне, так і штучне) “мутантного соціалізму”;
- генезис відносин посткласичного світового капіталістичного господарства (сучасної ринкової економіки, заснованої на приватно-корпоративній власності);
- наявність тенденції соціалізації (зростання ролі суспільних – групових, загальнонаціональних і інтернаціональних – цінностей в детермінації економічної поведінки) і гуманізації суспільно-економічного життя як фундаментальної передумови будь-яких сучасних трансформаційних процесів.

Перша тенденція знаменує собою стійку, але поступово відмираючу присутність у перехідній економіці закономірностей минулого. У стиснутому виді сутність цієї системи може бути виражена категорією “мутантного соціалізму”. З’явившись як наслідок загальносвітової тен-

денції соціалізації і гуманізації економіки, як продукт, що породив першу світову війну глибинних протиріч імперіалізму, цей новий соціалістичний світ виявився хворим, деформованим (“мутантним”) від народження. Охарактеризувати цю систему як “мутантну” можна у порівнянні не з абстрактним теоретичним ідеалом, а з реальною тенденцією соціалізації економіки.

Причиною “мутантної” природи “соціалізму” є не тільки традиційно відзначений дослідниками низький рівень індустріального розвитку України. Проблема глибша: світ у цілому був здатний (в силу загостреності суперечливостей) до руйнування існуючої системи (особливо там, де вона дійсно прогнила), але він не був здатний до усвідомленого створення якісно нового суспільства. Потенціал соціальної творчості (спроможність до самоорганізації і рівень культури) революційних мас був недостатнім для дій, об’єктивно адекватних можливостям якісної зміни соціально-економічних відносин, які з’явилися вперше. Як результат цієї “пастки ХХ ст.” з’явилися паліативні форми розв’язання суперечливостей між необхідністю змін світової соціально-економічної системи і недостатнім потенціалом реформаторських сил.

Однією з них, перекрученою (що заперечує свій зміст і створює видимість зворотного дійсного) стала форма “мутантного соціалізму”. Загальносвітові тенденції соціалізації (свідоме регулювання економіки, її орієнтація на вільний розвиток особистості і соціальну справедливість) в ряді країн набули вид бюрократичних “мутантів” (командної економіки, придушення особистих прав і свобод, загального одержавлення, зрівнялівки і так далі). Як наслідок дії цих рецесивних генів у межах “соціалізму” в міру згасання енергії соціальної творчості, породженої революцією, почали наростати неорганічні субститути (“милиці”), які допомагали вижити і рухатись “мутанту”, - державний капіталізм, зовнішньо-економічний примус, підпільний ринок і приватний капітал. Пов’язані разом тоталітарно-бюрократичною владою, ці елементи стали “розмивати” економіку і суспільство країн “соціалістичного табору” в міру того, як “стомлювався” і кришився бетон тоталітаризму. Крах був неминучим, і він стався. Але уламки минулого живі в перехідній економіці і умирають куди повільніше, ніж здається деяким реформаторам.

Друга тенденція може бути розглянута досить коротко. Народження сучасної ринкової (посткласичної буржуазної) економіки є процес одночасно ендо- і екзогенний. Не тільки специфіка “розкладання” минулого, але і загальносвітова атмосфера буржуазного світу, ринку породжує генезис цих відносин в перехідних системах. Однією з найбільш жорстких форм цієї подвійності є, зокрема, боротьба компраторських і державних прагнень в соціально-економічному житті України і багатьох

інших країн. У той же час, не дивлячись на наявність деяких об'єктивних кордонів (також ендо- і екзогенних), перед перехідними економіками є вибір майбутнього, що пов'язано з множиною форм, які набуває процес експансії посткласичного капіталізму в перехідній економіці. Це широкий спектр моделей за шкалами “розвинутості” країн, в міру регульованості, соціалізації економіки та демократизації суспільства і т.п.

Накінець, третя тенденція, що визначає конкретні риси і закономірності перехідної економіки, – всесвітній (у просторі) і загальноцивілізаційний (у часі) процес соціалізації і гуманізації, який став найбільш інтенсивним саме зараз, на межі тисячоліть. Насправді, процес переходу до суспільства, де матеріальне виробництво прискорено витісняється творенням культури (освіта, виховання, мистецтво, рекреація), де головним ресурсом стає творчий, інноваційний потенціал працівника, де екологічні проблеми набувають першоступеневого значення, вводячи не тільки жорсткі обмеження, але і нові цілі для економічного розвитку, не може не вести до зростання ступеню регульованості і соціалізації економіки, хоч це зростання і носить особливо нелінійний характер.

Таким чином, перехідна економіка може бути охарактеризована як подвійний процес: трансформації “мутантного соціалізму” в ринкову систему і одночасного нагромадження елементів якісно нового соціально-економічного стану, який умовно може бути позначений як “економіка для людини”.

Отже, у висновках даного дослідження і перспективах подальших розвідок у даному напрямку визначимо, які ж змістовні закономірності цієї подвійної трансформації. Логіка пошуку специфічних змістовних закономірностей перехідної економіки диктується як супідрядністю економічних рис висхідної системи (“мутантного соціалізму”), так і закономірностями процесу генезису і здійснення трансформаційного процесу. І в тому, і в іншому випадку у висхідному пункті знаходиться певна форма розподілу ресурсів (“планованість” – “командна економіка”); в центрі – спосіб поєднання працівника із засобами виробництва (“вільна асоціація” – “тоталітарна система”) і розподіл (“кожному по праці” – “зрівнялівка”); в якості *summa summaum* – сутність відносин відтворення (“закон соціалістичного нагромадження” – “економіка дефіциту”).

У головному цю логіку відтворила і історія економічних реформ: розпочавшись з експансії товарних відносин, вона неминуче зіткнулася із зростанням не тільки ринку, але і капіталу (первісно-напівлегального, який розвивався, наприклад в СРСР, під вивіскою “кооперативів”, а після радикальних політико-вольових кроків (“оксамитова революція”

1989 р. у Чехословаччині, розпад СРСР в 1991 р. і тому подібне) на порядок денний постали приватизація і “шокова терапія”, покликані покінчити з “економікою дефіциту”.

Як одну з найважливіших закономірностей в області розподілу ресурсів у перехідній економіці можна виділити якісно більшу роль (у порівнянні як з економікою “мутантного соціалізму”, де домінувало бюрократичне планування, так і з “посткласичним капіталізмом”, де домінує ринок) механізму локального (у соціально-економічному просторі) корпоративного (монополістичного) регулювання. Домінує саме цей механізм, а не абстрактно-міфічна “економічна свобода”, до якої апелює, наприклад, Джефрі Сакс [10]. На погляд автора дослідження, ситуація інша: свобода товаровласника у перехідних суспільствах достатньо ілюзорна. Його поведінка тут детермінується номенклатурними корпоративними обмеженнями не менше, ніж у минулому бюрократичним планом, хоч, звичайно, і в минулому, і нині ця детермінація істотно варіюється.

В економічній теорії такий механізм в принципі добре відомий як механізм “неповної (монополістичної) плановірності”, виступаючої як соціально-економічна оболонка дії окресленого Я.Корнаї механізму “вегетативного контролю” [11]. Він якісно відрізняється як від народногосподарського планування і регулювання, так і від ринкового саморегулювання. Сутність подібного специфічного механізму розподілу ресурсів полягає в тому, що окремі інститути економічних систем в силу певних причин (високий рівень концентрації виробництва або капіталу, корпоративна влада і т.п.) знаходять здатність свідомо (але в локальних масштабах) впливати на параметри виробництва постачальників і споживачів ринку, соціальні характеристики і т.п.

Цей механізм відмінний від народногосподарського планування за своїми суб’єктами, об’єктами, цілями і змістом (держава як представник суспільства – відокремлена корпорація; національна економіка – частина ринку, виробництва; загальнонаціональний – корпоративні інтереси і т.п.). Але він за змістом відмінний і від ринкового механізму саморегулювання, тому що є багатосуб’єктним, конкурентним (поєднуючим економічні і бюрократично-вольові методи боротьби), але в той же час свідомим механізмом формування пропорцій і розподілу ресурсів.

Причини домінування такого багатосуб’єктного монополістичного регулювання економіки достатньо прості: наявність монополізації виробництва, руйнування старого державного контролю за корпораціями при слабкості нового, нерозвинутість ринкової конкуренції (у тому числі міжнародної) і т.п. Відповідно, чим сильніше дія названих факторів (наприклад, в Україні), тим значиміше монополістичний контроль, і,

навпаки, чим слабкіше (наприклад, у Східній Європі), тим менша роль цього механізму розподілу ресурсів.

Прояви панування такого механізму в перехідній економіці добре відомі: в тій мірі, в якій воно існує, економіка “не піддається” радикальним реформам (їх або саботують, або “прибирають” реформаторів).

Це не просто олігополістичний ринок – це економіка, регульована у визначальному ступені неринковим суперництвом корпоративно-бюрократичних структур, зіткненням їх влади і управлінських впливів, а не державою (як у минулому) або “невидимою рукою ринку”, яка, як було показано Дж. Россом [12], у перехідній економіці вказує явно не в ту сторону.

Домінування локального (вегетативного) управління в перехідній економіці сполучається із збереженням модифікованого кількісно (воно втратило свою провідну роль) і якісно (зміна переважно прямих методів на переважно непрямі) бюрократичного централізованого управління. Внаслідок цього ринок стає деформованим. Його генезис супроводжується спорадичним розвитком натурально-господарських тенденцій, таких, як зменшення товарності сільського господарства, розширення використання бартеру, розвиток виробництв – субститутів всередині крупних підприємств, натуралізація зарплати, обмеження вивезення продукції за межі регіонів та ін.

1.Афанасьев М. Логика дефицитной экономики. – М., 1991. – 242 с.

2.Гайдар Е. Экономические реформы и иерархические структуры. – М., 1990. – 432 с.

3.Гайдар Е. Государство и эволюция. – М., 1995. – 384 с.

4.Корнаи Я. Тенденции постсоциалистического развития: общий обзор // Вопросы экономики. – 1996. – №1. – С.8.

5.Лившиц А. Введение в рыночную экономику. – М., 1991. – 172 с.

6.Панасюк Б. Економічна політика в Україні наприкінці ХХ століття. – К.: Новий друк, 2002. – 324 с.

7.Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия. – М., 1994. – 281 с.

8.Філіпенко А. Цивілізаційні виміри економічного розвитку. – К.: Знання України, 2002. – 189 с.

9.Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994. – 212 с.

10.Сакс Дж. Рыночная экономика и Россия. – М., 1994. – 312 с.

11.Корнаи Я. Дефицит / Пер. с венг. – М.: Наука, 1990. – 104 с.

12.Росс Дж. Почему экономическая реформа потерпела крах в Восточной Европе и России, а в Китае увенчалась успехом? // Вопросы экономики. – 1992. – №11. – С.44, 49-50.

Отримано 26.04.2004